

УДК 947.7"653"

Моця О. П.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА РУСІ В ЧАСИ РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ МОНАРХІЇ

Письмові та археологічні джерела дають підстави для реконструкції міжнародних зв'язків Південної Русі за часів ранньофеодальної монархії (кінець IX-початок XII ст.), коли Київ був столицею держави, а Середнє Подніпров'я вважалося "Внутрішньою Руссю". Серед автохтонів мешкали мігранти з інших слов'янських земель, а також представники кочових етносів Північного Надчорномор'я, вихідці зі Скандинавії. Міжнаціональні контакти були особливо інтенсивні у верхніх прошарках тогочасного суспільства, головною інтегруючою верствою якого була феодальна еліта.

Територія Середнього Подніпров'я була політичним центром молодої Київської держави, котра протягом перших віків свого існування завойовувала провідні позиції в європейському середньовічному світі. Чисельні згадки локалізують "Русь" на півдні східнослов'янської держави. Це стосується не лише текстів південних літописних зводів, а й новгородських, в яких Приладожжя та й загалом Новгородщина завжди називається "всья Новгородская область". Така ж стабільність у термінології простежується щодо назви "Русь" в її середньодніпровському географічному визначенні: сюди з Новгорода Великого приходять єпископи, князі та посадники для вирішення нагальних проблем. Прикладами на підтвердження цього можуть бути повідомлення про події, що відбувалися в різні роки XII ст., - у 1132 р.: "Въ се же лето ходи Всеволодъ въ Русь Переяславлю"; в 1136 р.: "Въ то же лето, на зиму, иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ съ лучшими мужи и заста кияны съ черниговъци стояще противу себе, и множество вои"; в 1142 р.: "Епископъ и купце и слы новгородския не пушаху ис Руси"; в 1149 р.: "Иде архиепископ новгородскыи Нифонтъ въ Русь" [1].

Як ядро держави визначає Київщину, Чернігівщину та Переяславщину і візантійський імператор Константин Багрянородний, який у X ст. вказував на північні райони східнослов'янської ойкумени як на "Зовнішню Русь", звідки кораблі йдуть до центральних

районів - в Середнє Подніпров'я: "...із зовнішньої Росії в Константинополь моноксіли являються одні з Немогарда, в котрому сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Росії" [2].

Пізніші назви "Мала" та "Велика" Русь безпосередньо стосуються вищерозглянутої ситуації у територіальному визначенні регіонів. Адже терміни "Maior" і "Minor" в середньовічному світі використовувались не для означення розмірів, а для розмежування політико-адміністративних частин тієї чи іншої країни (в даному випадку - Київської Русі). "Мала" частина - метрополія, історичний центр, "велика" - територія розселення [3]. Лише пізніше наведена семантика змінилась, а терміни почали використовувати в протилежному значенні. Якщо говорити про саму назву "Русь", то інформації з цього питання явно недостатньо, хоча більшість сучасних лінгвістів схиляється до її північного походження [4].

Після появи державних інститутів в археологічному плані процес консолідації східнослов'янських племен на території Середнього Подніпров'я відбився у формуванні протягом IX-X ст. так званої дружинної культури, в багатьох елементах якої простежуються генетичні зв'язки з матеріальною культурою місцевого населення більш ранніх часів (житлобудування, знаряддя праці, поховальний обряд). Однією з найхарактерніших рис цієї інтегруючої дружинної культури стала так звана манжето-подібна гончарна кераміка. Дослідники змогли

зафіксувати формування особливих рис цієї групи посуду ще в деяких типах ліпної східно-слов'янської кераміки VIII-IX ст.

Ще одним елементом нової культури стали так звані речі-гібриди. В цих металевих прикрасах дружинного вбрання, кінської зброї органічно переплелися традиції та сюжети не лише місцевого походження, а й Скандинавії, Арабського Сходу, Угорщини. Часто сюжети настільки переплітались, що лише металографічний аналіз знахідок дає змогу встановити місце виготовлення окремих речей.

Окрім ремісничих традицій різних регіонів Євразії деякі з цих виробів несуть також на собі відбиток взаємовпливів ідеологічних уявлень різних етносів. Це, зокрема, добре простежується у сюжеті зображень на срібному окутті турячих рогів з чернігівської Чорної Могили: одні дослідники шукають прототипи у духовному світі автохтонного слов'янського населення, другі - у народів Північної Європи, треті - у звичаях населення Хозарського каганату.

Звичайно, на Русь потрапляли не лише ідеї, а й їх носії - вихідці з інших земель. Звертаючись до подій кінця I - початку II тис. н. е., не можна не відзначити інтенсивність проходження міграційних процесів. Особливо значними вони були у верхніх соціальних прошарках, що пов'язується з поширенням верховної власності держави на племінні території та проникненням туди представників великокнязівського адміністративного апарату. Окрім того, про це свідчить і переселення за наказом київських зверхників на південь країни для захисту від кочівників "... мужъ лучшиє от словєнь, и от кривичъ, и от чюди, и от вятичъ". Таке переселення племінної аристократії слід розглядати як процес, що досить ефективно сприяв розвитку контактів. Та і "відкритість дверей" у великокнязівських дружинах для представників різних етносів сприяла встановленню взаємовідносин, насамперед, серед представників елітарної верхівки тогочасного суспільства.

Певна річ, такі контакти серед більшості груп розселеного на значних територіях простого люду практично не відбувалися. Навряд чи селянин з-під Володимира-Волинського усвідомлював свою єдність з "колегами" з-під Полоцька чи Ладоги - їх "світи" були набагато локальнішими, конкретнішими. Натомість представники феодальної верхівки - тоді прогресивної в історичному відношенні - стимулів для розвитку взаємовідносин мали набагато більше. Тут є принципова відмінність від специфіки етнічних утворень пізніших

часів (особливо при формуванні націй), коли між окремими територіями й групами населення встановлюються набагато тісніші взаємозв'язки, а це, в свою чергу, сприяло закріпленню нової самосвідомості у віднесенні конкретного індивідуума до певної історичної спільності.

З проблемою етнічного розвитку Київської Русі в IX-X ст. нерозривно пов'язане питання самого етнічного складу населення країни, в тому числі і її південного регіону. З літописів відомо чимало фактів різноетнічного складу населення багатьох міст, князівського та боярського оточення, церковнослужителів. Між-етнічним контактам та перебуванню іноземців на Русі сприяли й династичні шлюби на найвищих рівнях тогочасної соціальної ієрархії. Тому одного із найвизначніших князів - Ярослава Мудрого - іноді навіть називають "тестем Європи" (для вирішення питань державного значення він повною мірою використовував і "важіль родичання").

Найбільш різноманітною за складом населення була столиця. "Київ і його околиці були місцем збору різноплемянних дружин: сюди попадали і полонені ляхи, і поселені князями словени, чудь і кривичі, і найняті варяги та торки ("свої погані"), і датчани, і ірландські монахи, і арабські купці, і угорські вершники" [4]. Аналогічна ситуація спостерігалась і в інших значних урбаністичних центрах, хоча звичайно основну групу їх жителів становили автохтони.

Слід зазначити, що археологічні матеріали досить суттєво доповнюють інформацію про переселенців у місцеве середовище і значною мірою конкретизують пункти та мікрорегіони розселення іногородців. Але слід застережити, що при використанні окремих знахідок іноземного походження для реконструкції між-етнічних контактів необхідно враховувати й те, що вони могли потрапляти на інші землі не лише внаслідок фізичного переселення того чи іншого індивідуума, а й шляхом торгівельних операцій. Тому набагато об'єктивнішим є використання матеріалів закритих комплексів.

Найбільш перспективними у цьому відношенні є поховальні пам'ятки, оскільки на специфіку ритуалу поховання, окрім інших факторів, впливала й етнічна приналежність померлого та його безпосереднього оточення. А нерівномірність розвитку соціальної структури різних племен наприкінці I тис. н. е. призвела до використання в одних випадках ще обряду кремації, а в інших - уже обряду інгумації. На некрополях, де були поховані ви-

хідці з різних районів Русі, спостерігаються й відмінності в деталях ритуалу. Так, на Табаївському могильнику поблизу літописного міста Оргощ на Чернігівщині кургани за обрядом кремації (представників сіверянського місцевого населення) були значно більших розмірів порівняно з невеликими насипами з похованнями за обрядом інгумації (тобто вихідців з інших земель). Тож, можна зробити висновок, що в проведенні звичайного для автохтонного населення Чернігівщини X ст. обряду трупоспалення брало участь значно більше люду, насамперед, пов'язаного давніми родовими відносинами (вони і насипали великі кургани), а в другому випадку - менше.

Ще одна деталь, що дає змогу відрізнити поховання місцевих від заходжих, виявлена на могильнику поблизу с. Клонів біля Любеча, де кургани з останками похованих за обрядом інгумації взагалі містилися на певній відстані від основної частини некрополя. Складається враження, що на цьому кладовищі представники Києва цілком свідомо ізолювано ховали своїх померлих на певній відстані від тубільців. Отже, можна зробити висновок, що процес стирання старих племінних відмінностей не завжди проходив гладко.

Західніше розглянутого наддніпровського регіону також непогано простежується змішання населення однієї колишньої племінної території з людністю сусідніх земель. У басейнах Стиру, Серету, Дністра і Пруту, де переважав безкурганний обряд поховання, зафіксовано півтора десятка незначних за чисельністю насипів могильників. Тож, слід припускати переселення на Галичину та Буковину окремих груп жителів Волині чи інших земель, для яких був характерним саме підкурганний обряд поховання. Водночас наявність підплитових ґрунтових поховань, характерних для Подністров'я, далі на північ і на схід від цього району (Пересопниця біля Рівного, Буки в Пороссі) вказує на певні мікроміграції груп населення з південно-західного регіону Русі.

Переселенці з інших східнослов'янських земель мешкали і в східних та північно-східних районах Південної Русі. Зокрема, на дитинці літописного Новгорода-Сіверського виявлено житло, в якому була збудована пічка-кам'янка. Сам факт наявності опалювальної споруди, типової в ті часи для північних районів східнослов'янської ойкумени, говорить про проживання на Десні й групи переселенців з півночі, які принесли з собою деякі специфічні елементи житлобудування. А серед

матеріалів могильників поблизу Воронежа, в околицях Шостки, а також неподалік від Лепляво і Жовнино в Посуллі зафіксовано семипроменеві скроневі кільця, що свідчать про проживання в сусідніх населених пунктах груп літописних радимичів. Ще в одному похованні того ж Жовнинського некрополя, як і в кургані поблизу с. Броварки теж на Сулі, знайдені браслетоподібні скроневі кільця - характерні прикраси кривичських жінок. Слід також зазначити, що набір інвентаря (в першу чергу жіночі прикраси) в окремих похованнях кількох лівобережних дніпровських могильників (Зелений Гай та інші) свідчить про контакти населення цього району Південної Русі з жителями Поволжя.

Різноманітним у етнічному відношенні був склад населення Поросся. Говорячи про його слов'янський компонент, слід відмітити, що, окрім місцевого населення Правобережжя Дніпра (для якого були характерними поховання в підкурганних могильних ямах), в західній частині цього району (Ягнятин, Вчорайше) спостерігаються і трупопокладення на рівні давньої поверхні - звичай, характерний для тогочасного населення Житомирщини. А на могильнику біля с. Буки досліджені трупопокладення, навколо яких (або навколо самих земляних насипів) викладені кам'яні кола - кромлехи. Такий обряд спорудження кіл із каміння зафіксовано в Новгородській землі. Але тут також проживали й вихідці з Подністров'я (вже згадувалось підплитове поховання). Та й саме планування городища в Буках незвичайне для цього регіону - тут нараховується шість земляних валів. Аналогії багаторядним конструкціям укріплень відомі на землях Великої Моравії та Польщі. А в прикарпатському регіоні дев'ять рядів укріплень мало літописне місто Пліснеск на Львівщині.

Досить цікавою у плані розселення різноетнічних груп у згаданому вище пороському регіоні південноруського порубіжжя є ситуація в розміщенні археологічних пам'яток поблизу с. Миколаївка, де по обох берегах Росі були досліджені: на лівому "давньоруському" березі - городище, селище і курганний могильник, а на правому - селище та ґрунтовий могильник. Серед інвентаря кількох безкурганних поховань виявлені S-подібні скроневі кільця, що трапляються на східнослов'янській території, але особливо були популярними у західних слов'ян. На розташованому поруч селищі знайдено багато фрагментів кераміки, аналогії якій маємо на пам'ятках середньовічної Польщі. Отже, треба погодитися з думкою, що на цьому

правобережному відкритому поселенні Ярослав Мудрий після походу в 1031 р. посадив полонених ляхів [6]. Слід звернути увагу і на те, що руси поселилися на більш захищеному від кочівників лівому березі річки, виставивши поперед себе і водночас контролюючи своїх полонених як перший порубіжний заслін на цьому відрізку державного кордону.

Але на території сучасної України наприкінці I - на початку II тис. н.е. перебували не лише вихідці з інших слов'янських земель. Найбільш значну групу серед них тоді становили скандинави. Про роль варягів в історії Київської Русі суперечки ведуться кілька століть. Сьогодні протистояння з цього приводу припинилось, а більшість дослідників дійшли такого висновку: скандинави на Русі справді перебували, але вони здебільшого ставали виконавцями бажань та вимог місцевої знаті в її утвердженні в умовах переходу до соціально стратифікованого суспільства. Асиміляція вихідців з Північної Європи відбувалася у східнослов'янському регіоні вже в другому - третьому поколіннях. Прикладом цього можуть бути навіть імена перших представників правлячої на Русі династії Рюриковичів: Олег (Олаф), Ігор (Інгвар), Святослав - вже слов'янське ім'я. В чисельному відношенні воїнів-варягів та їх жінки-переселенки теж не віділяються: на ранньому київському могильнику їхні поховання становлять 3-3,5 відсотка,

а на Шестовицькому біля Чернігова - 9 [7]. Переважна більшість могил скандинавів містилась (на території сучасної України) у межах річч Дніпра і Десни, а окремих їхніх специфічних за системою забудови селищ чи військових таборів взагалі невідомо. Тобто, в деяких місцевостях вони проживали компактними групами поруч з іншими мешканцями.

Значно гірше простежуються старожитності переселенців з балтської ойкумени (Прип'ятське Полісся та Буковина) і з фінно-угорського середовища півночі Східної Європи (Київ), хоча згадки про це збереглися на сторінках давньоруських літописів. Краще фіксуються зв'язки з південними та південно-східними сусідами - хозарами та кочівниками Причорноморських степів (печенігами, торка та половцями). З першими слов'яни познайомилися ще за часів становлення державності. Але після успішного походу на Волгу та Північний Кавказ князя Святослава у 965 р. Хозарський каганат фактично припинив своє існування. Номади-надчорноморці контактували з русами не лише в часи існування ранньофеодальної монархії, а й пізніше. Відносно ці були різними, залежно від ситуації. Але типові для кочівників поховання датуються переважно на півдні Русі до XII-XIII ст.

Як видно із всього наведеного вище, етнічні процеси в імперії Рюриковичів проходили динамічно, починаючи з перших днів її існування.

1. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - М. - Л., 1950. - С. 22, 24, 26, 28.

2. Константин Багрянородный. Об управлении империей. - М., 1991. - С. 45.

3. Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. - М., 1990. - С. 141.

4. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. - К., 1992. - С. 37.

5. Рыбаков Б.А. Поляне и северяне // Советская этнография. - 1947. - Т.6/7. - С. 97.

6. Кучера М. П., Іванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія. - 1987. - Вип. 59. - С. 71.

7. Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). - К., 1990. - С. 117.

Motsya O.P.

ETHNICAL PROCESSES IN RUS DURING THE TIMES OF THE EARLY-FEUDAL MONARCHY

Evidences of written sources and archeological data enable the reconstruction of the interethnic relations which took place in the South of Rus during the times of the early-feudal Monarchy (the end of the IXth - the beginning of the XIIth centuries), when Kyiv was the center of the state, and the territory of the Middle-Dnieper area was considered to be the "Inner Rus". In the autochthonic midst the migrants from the other Slavonic territories as well as the representatives of the other peoples such as the nomads of the Black Sea steppes, North-European inhabitants (Scandinavians first of all) were also present. Such contacts were especially intensive in the upper social layers of that time society, and the very feudal elite was its main integral body.